

Pavol Hronček a kolektív

HNEDOUHOĽNÉ BANÍCTVO V OKOLÍ VEĽKÉHO KRTÍŠA

2021

Hnedouhoľné baníctvo v okolí Veľkého Krtíša
doc. et doc. PaedDr. Pavel Hronček, PhD. a kolektív

Vedúci autorského kolektívu a zostavovateľ:
doc. et doc. PaedDr. Pavel Hronček, PhD.

Autorský kolektív:
PaedDr. Bohuslava Gregorová, PhD.
†doc. Ing. Ivan Herčko, CSc.
doc. et doc. PaedDr. Pavel Hronček, PhD.

Recenzenti:
doc. Mgr. Michal Gallay, PhD.
PhDr. Ľudovít Hallon, DrSc.
prof. RNDr. Robert Ištók, PhD.
prof. RNDr. Pavol Korec, CSc.
prof. RNDr. Eva Michaeli, PhD.
Ing. Branislav Mojžiš
doc. Ing. Peter Urban, PhD.

© Grafická úprava: Mišo Šesták
© Digitalizácia obrázkov a máp: Bohuslava Gregorová (BG),
Pavel Hronček (PH), Matej Masný (MM), Ľubomír Suja (ĽS),
Karol Weis (KW).

© Jazykové korektúry: Mgr. Anna Gregorová
© Preklady – maďarský jazyk: Ing. Estera Hrončeková, PhD.
© Preklady – nemecký jazyk: Mgr. Anna Gregorová
© Preklady – anglický jazyk: Ing. Dana Tometzová, PhD.

© Ilustrácie predelových strán: Ing. arch. Barbora
Menšíková

© Scany a technická úprava fotografií: Ľubomír Suja, Pavel
Hronček, Bohuslava Gregorová

© Odborná spolupráca: Ing. Ivan Brezovský st., Ľubomír Gal-
lo, Ing. Branislav Mojžiš, Stanislav Petrúj, Ján Suja, Ing. Anna
Sebíňová, †Ing. Jozef Šlauka, †Ján Ziman, †Ing. Pavol Zimáni,
Ing. Ján Znak

© Vydala: **Fakulta prírodných vied Univerzity Mateja Bela
v Banskej Bystrici, Katedra geografie a geológie; Občianske
zduženie Novohradský historický spolok, Občianske združenie
Priatel'ia histórie Novohradu**

Rok vydania: 2021

Záverečné výskumy v rokoch 2018 – 2020 a spracovanie
konečnej podoby rukopisu boli realizované v rámci riešenia
projektu VEGA č. 1/0236/18 Environmentálne aspekty život-
ného prostredia vybraných banských lokalít na Slovensku
v stredoveku a začiatkom novoveku.

Monografia je autorské dielo chránené Autorským zákonom
SR a súvisiacimi zákonmi. Všetky práva vyhradené. Okrem
zákonom povolených prípadov žiadna časť monografie nesmie
byť reprodukováaná a šírená akoukoľvek formou a prostriedka-
mi bez predošlého súhlasu autora.

ISBN

OBSAH

Úvod (P. Hronček)

1 TEORETICKO-METODOLOGICKÉ VÝCHODISKÁ VÝSKUMU A POZNANIA MONTÁNEJ PROBLEMATIKY V OKOLÍ VEĽKÉHO KRTÍŠA (JUHO-SLOVENSKÁ HNEDOUHOĽNÁ PANVA)

(B. Gregorová, P. Hronček)

- 1.1 Ciele a východiská výskumu
- 1.2 Autorský kolektív
- 1.3 Metodické postupy výskumu
- 1.4 Spracovanie a publikovanie výsledkov výskumu
- 1.5 Doterajší stav výskumu a poznania
 - 1.5.1 Geologický výskum
 - 1.5.2 Výskum montánnej krajiny
 - 1.5.3 Geografický výskum
 - 1.5.4 Historický výskum
 - 1.5.5 Archívne zdroje

2 POLOHA A VYMEDZENIE SKÚMANÉHO ÚZEMIA (B. Gregorová, P. Hronček)

- 2.1 Vymedzenie Juho-slovenskej hnedouhoľnej panvy
 - 2.1.1 Vymedzenie z pohľadu histórie
 - 2.1.2 Vymedzenie z pohľadu geológie
 - 2.1.3 Vymedzenie z pohľadu geografie
 - 2.1.4 Vymedzenie z pohľadu montanistiky
- 2.2 Historické a súčasné administratívne vymedzenie
- 2.3 Poloha vymedzeného územia (Juho-slovenskej hnedouhoľnej panvy) v rámci Slovenska
- 2.4 Vymedzenie bývalého dobývacieho priestoru Bane Dolina

3 FYZICKO-GEOGRAFICKÁ CHARAKTERISTIKA (P. Hronček)

- 3.1 Abiotické zložky krajiny
- 3.2 Biotické zložky krajiny

4 SOCIOEKONOMICKÁ CHARAKTERISTIKA (B. Gregorová)

- 4.1 Obyvateľstvo
- 4.2 Sídla
- 4.3 Hospodárstvo

5 STRUČNÁ GEOGRAFICKÁ CHARAKTERISTIKA „BANSKÝCH“ OBCÍ V OKOLÍ VEĽKÉHO KRTÍŠA (B. Gregorová)

6 PREHLAD DEJÍN ŤAŽBY UHLIA DO KONCA DRUHEJ SVETOVEJ VOJNY NA SLOVENSKU – ÚVOD DO PROBLEMATIKY (P. Hronček, I. Herčko)

7 ŤAŽBA HNEDEHO UHLIA VO VÝCHODNEJ ČASTI NOVOHRADU (P. Hronček, I. Herčko)

- 7.1 Najvýznamnejšie bane vo východnej časti Novohradu
 - 7.1.1 Čakanovce
 - 7.1.2 Radzovce
 - 7.1.3 Lipovany
- 7.2 Ostatné kutacie a ťažobné lokality vo východnej časti Novohradu
 - 7.2.1 Pleš
 - 7.2.2 Kalonda
 - 7.2.3 Nitra nad Ipľom
 - 7.2.4 Šiatorská Bukovina
 - 7.2.5 Opatová
 - 7.2.6 Veľká nad Ipľom

- 7.2.7 Jelšovec
- 7.2.8 Trenč
- 7.2.9 Mašková
- 7.2.10 Kotmanová a Dobroč

8 HNEDOUHOĽNÉ BANE V CHOTÁRI VEĽKÉHO KRTÍŠA DO TRIDSIATYCH ROKOV 20. STOROČIA (P. Hronček)

- 8.1 Baňa v lokalite Čerešniak – banské pole
a baňa Barbora
- 8.2 Baňa v lokalite Prevrátený potok – banské
pole a baňa Eva

9 ŤAŽBA HNEDÉHO UHLIA V ZÁPADNEJ ČASTI NOVOHRADU DO KONCA DRUHEJ SVETOVEJ VOJNY (P. Hronček)

- 9.1 Horná Strehová
- 9.2 Slovenské Kľačany
- 9.3 Bušince
- 9.4 Olováry
- 9.5 Malé Zlievce
- 9.6 Veľké Zlievce
- 9.7 Žihľava
- 9.8 Pôtor
- 9.9 Dolné Strháre
- 9.10 Malé Straciny
 - 9.10.1 Malé Straciny – Köszenbánya
 - 9.10.2 Malé Straciny – Krúžok
 - 9.10.3 Malé Straciny – Močiar
 - 9.10.4 Malé Straciny – Pod Lúhom
- 9.11 Veľké Straciny
 - 9.11.1 Veľké Straciny – Pažiť (Panská,
respektíve Horná Pažiť)
 - 9.11.2 Veľké Straciny – Tále
- 9.12 Želovce
 - 8.12.1 Slatinné kúpele – Sósár
- 9.13 Sklabiná

- 9.14 Nová Ves
- 9.15 Obeckov

10 Z HISTÓRIE ŤAŽBY HNEDÉHO UHLIA V HONTIANSKEJ ČASTI JUHOSLOVENSKEJ HNEDOUHOĽNEJ PANVY (P. Hronček)

- 10.1 Stredné Plachtince
- 10.2 Nenince

11 VZNIK CENTRALIZOVANÉHO ŤAŽOBNÉHO ZÁVODU PO DRUHEJ SVETOVEJ VOJNE (P. Hronček)

- 11.1 Konsolidácia baníctva v okolí Veľkého
Krtíša a budovanie závodu Háj
- 11.2 Modrokamenské uhoľné bane, n. p.,
Pôtor

12 CENTRALIZOVANÝ BANSKÝ ZÁVOD BAŇA DOLINA (P. Hronček)

- 12.1 Vybudovanie banského závodu Baňa
Dolina
- 12.2 Baňa Dolina do polovice sedemdesiatych
rokov 20. storočia
- 12.3 Obdobie najväčšej prosperity Bane Dolina
v druhej polovici sedemdesiatych rokov
a v osemdesiatych rokoch 20. storočia
- 12.4 Baňa Dolina v trhovom hospodárstve
a uzavretie závodu

13 TRANSFORMÁCIE PRÍRODNÝCH ZLOŽIEK KRAJINY VPLYVOM MONTÁNNYCH ČINNOSTÍ (P. Hronček)

- 13.1 Transformácie reliéfu
 - 13.1.1 Štôlne vyrazené do polovice 20.
storočia

- 13.1.2 Štôlne vyrazené začiatkom druhej polovice 20. storočia
- 13.1.3 Šachty
- 13.1.4 Hlbinná baňa
- 13.1.5 Poklesy a prepadliská
- 13.1.6 Pingy
- 13.1.7 Haldy
- 13.1.8 Antropogénne prierazy
- 13.2 Transformácie vodstva
 - 13.2.1 Vplyv na hladinu podzemnej vody
 - 13.2.2 Úpravy vodných tokov a budovanie umelých korýt
 - 13.2.3 Vodný tunel
 - 13.2.4 Vodný náhon tepelnej elektrárne
 - 13.2.5 Zvodnené poklesy a bezodtokové územia

14 VPLYV MONTÁNNYCH ČINNOSTÍ NA SOCIOEKONOMICKÉ ZLOŽKY KRAJINY

(B. Gregorová)

- 14.1 Vplyv na obyvateľstvo a sídla
 - 14.1.1 Vplyv ťažby hnedého uhlia na vznik a rozvoj mesta Veľký Krtíš
 - 14.1.2 Výstavba Veľkého Krtíša a jej odraz v krajine
- 14.2 Vplyv na vznik a rozvoj priemyslu
 - 14.2.1 Vznik nových priemyselných odvetví
 - 14.2.2 Výstavba nových priemyselných areálov a jej odraz v krajine
- 14.3 Vplyv na vznik rozvoj dopravnej infraštruktúry
 - 14.3.1 Cestné komunikácie
 - 14.3.2 Železničná trať
 - 14.3.3 Ostatné druhy dopravy
- 14.4 Vplyv na rozvoj cestovného ruchu
- 14.5 Vplyv na ostatné socioekonomické aktivity

15 HISTORICKO-GEOGRAFICKÁ ANALÝZA TRANSFORMÁCIÍ KRAJINY S DÔRAZOM NA ŤAŽOBNÚ ČINNOSŤ (P. Hronček, B. Gregorová)

- 15.1 Antropogénne formovanie súčasnej krajiny
- 15.2 Etapy antropogénnej transformácie reliéfu (krajiny) v priebehu histórie
- 15.3 Plošné rozšírenie antropogénneho reliéfu ako obrazu antropogénnej transformácie krajiny

16 KULTÚRNO-SPOLOČENSKÉ AKTIVITY A TRADÍCIE (P. Hronček, B. Gregorová)

- 16.1 Banícky pamätník
- 16.2 Banícky cech Dolina Veľký Krtíš
- 16.3 Posledné slávnostné Zdar Boh!
- 16.4 Banícke múzeum v Malých Stracinách

17 BANSKÍ ODBORNÍCI PÔSOBIACI V OKOLÍ VEĽKÉHO KRTÍŠA (P. Hronček)

18 HISTORICKO-GEOGRAFICKÉ SYNTÉZY (P. Hronček, B. Gregorová)

Summary
 Zusammenfassung
 Összefoglalás
 Archívy
 Literatúra a pramene
 Menný register
 Miestny register

O autoroch
 Z posudkov recenzentov

najčastejšie štôľňou. Súčasťou otvárania uhoľného sloja mohla byť aj sprievodná ťažba, ktorá sa po úspešnom naránaní sloja mohla transformovať na sezónnu až niekoľkoročnú ťažbu. V skúmanom priestore v okolí Veľkého Krtíša sa na vyhľadávanie uhoľných slojov výnimočne používali líniove výkopy alebo pingy. Pinga označuje menšiu jamu v tvare lievika, ktorá vzniká pri prieskume uhoľného ložiska uloženého plytko pod povrchom.

Dobývací metóda (spôsob, systém) je súbor prípravných a ťažobných prác realizovaných za účelom vyťaženia uhlia, nerastu z ložiska podľa vopred určeného ťažobného plánu a technicko-chronologickej postupnosti. V hnedouhoľnom baníctve v okolí Veľkého Krtíša sa využívala metóda stenovania (spočiatku sa uhlie kopalo len na šírku čelby štôľne, potom sa prešlo na komory široké cca 10 m, až v povojnovom baníctve sa otvárali v sloji steny dlhé niekoľko desiatok metrov), neskôr sa uhlie ťažilo metódou na zával. Tento spôsob ťažby sa prejavoval v reliéfe krajiny množstvom poklesov (deprezií) a prepadoch.

8. 1 Počiatky hnedouhoľného baníctva v chotári Veľkého Krtíša

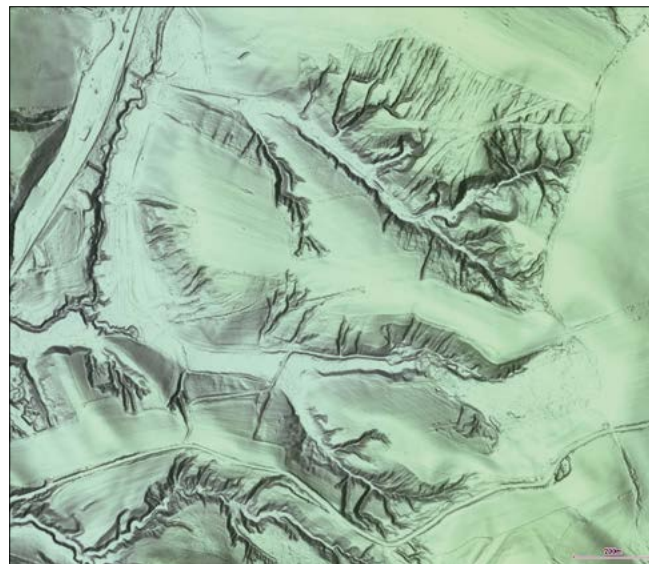
V 19. a začiatkom 20. storočia patrilo okolie Veľkého Krtíša medzi najrýchlejšie sa rozvíjajúce priemyselné oblasti západného Novohradu. Rozvoj priemyslu sa začal sústreďovať predovšetkým na ťažbu nerastných surovín. Ideálne geologické predpoklady na ťažbu pieskov a hnedého uhlia mala Medokýšna dolina.

Dolina Medokýšneho povodia s rozlohou 4,27 km² leží v centrálnej časti Ipeľskej kotliny. Najvyššiu nadmorskú výšku – 282 m n. m. dosahuje na juhovýchode územia v kóte Prosiská. Najnižšie položené miesto (173 m n. m.) leží v mieste sútoku Medokýšneho potoka s potokom Krtíš. Skúmaná dolina vyplňala západnú časť Novohradu a v súčasnosti leží v centrálnej oblasti okresu Veľký Krtíš, dotýkajúc sa juhovýchodného okraja okresného mesta. Zaberá juhovýchodnú časť katastrálneho územia mesta Veľký Krtíš, severovýchodnú časť katastrálneho územia obce Malý Krtíš a západnú časť katastrálneho územia obce Veľké Straciny.

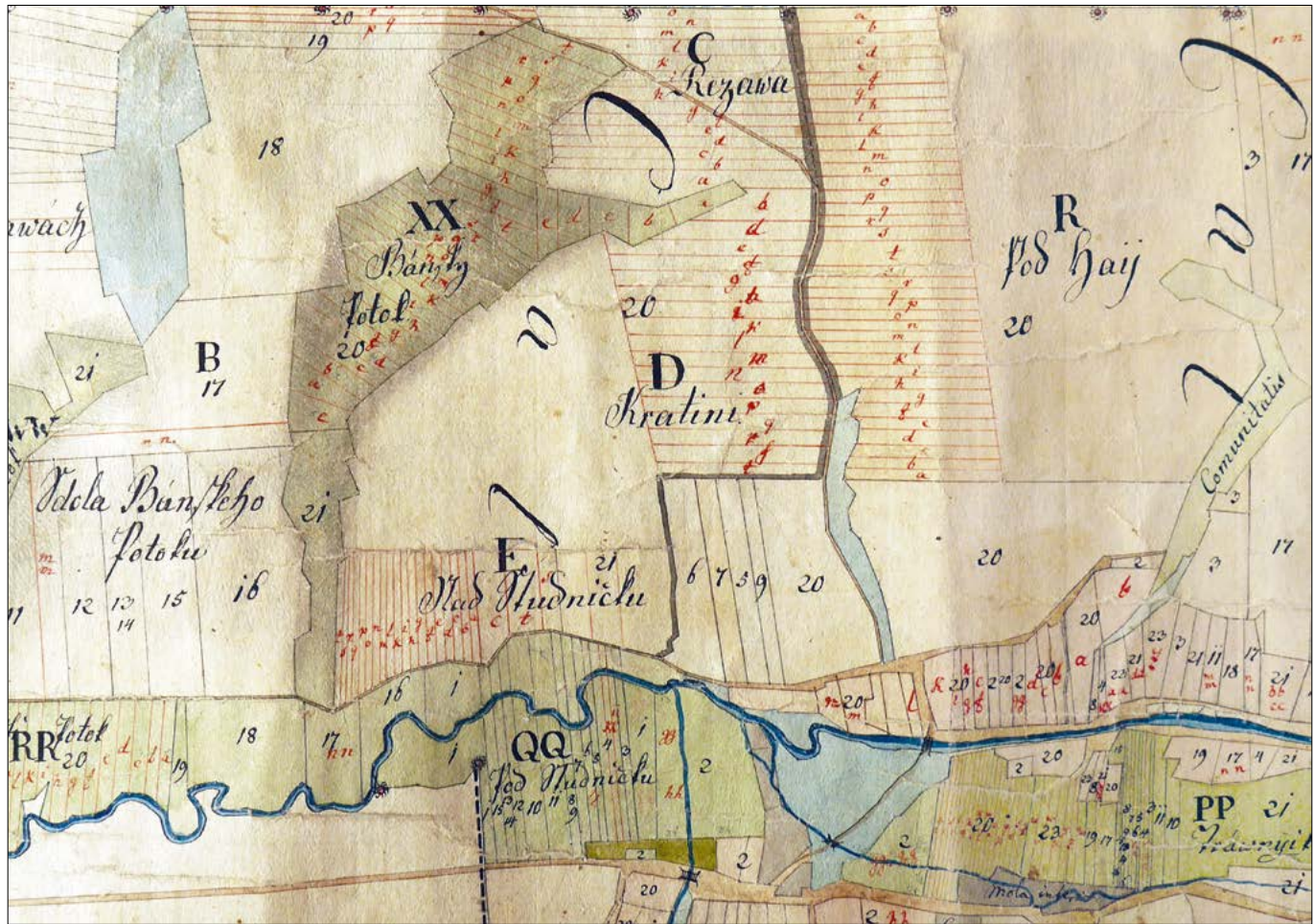
Poloha skúmaného územia vzhľadom ku katastrálnym hraniciam nebola taká jednoznačná do roku 1935.

V tomto roku došlo k úprave katastrálnych území Veľkého a Malého Krtíša, ktorou aj do tohto obdobia zložito patrila väčšina územia Medokýšnej doliny. Ostrov katastrálneho územia Malého Krtíša ležal v katastrálnom území Veľkého Krtíša. Celá južná a severná časť Medokýšnej doliny bola v katastri Veľkého Krtíša, kým izolovaný stred patril Malému Krtíšu. Po roku 1935 bola medzi nimi vymenená stredná a južná časť doliny, čím sa stal kataster Malého Krtíša kompaktným.² Tieto zmeny spôsobili, že hnedouhoľné historické bane, ležiace pôvodne v chotári Veľkého Krtíša (tak ich zaznamenávajú aj archívne dokumenty), sú v súčasnosti v katastrálnom území Malého Krtíša.

Podľa geomorfologického členenia leží územie Medokýšneho potoka v centrálnej časti podcelku Ipeľská kotlina a v západnej časti oddielu Pôtorská pahorkatina. Územie Medokýšnej doliny je vymedzené hydrologickým a geomorfologickým povodím Medokýšneho potoka. Rozvodnica oboch povodí je totožná. Vedie od sútoku s Krtíšskym potokom na východ na kótu Veselý vršok



LIDAR snímka reliéfu geografického priestoru výmoľových lokalít Čerešniak a Prevrátený potok v Medokýšnej doline, sčasti zmenený banskou činnosťou. (ZBGIS)



Výmoľová dolina nazývaná Banský potok juhozápadne od Veľkého Krtíša zobrazená v katastrálnej mape Veľkého Krtíša z roku 1822. (ŠA BB, f. KSBB, Zbierka katastrálnych máp)

218 m n. m., ďalej pokračuje po chrbte, ktorým je vedená aj štátna cesta Malý Krtíš – Veľké Straciny. V najvyššom bode skúmaného územia (kóta Prosiská 282 m n. m.) sa stáča na sever. Smeruje ku kóte Dlhé Zeme 277 m n. m., odkiaľ klesá do bývalého sedla Pereš (250 m n. m.), ktoré bolo najnižším bodom medzi rozvodím Medokýšneho a Stracinského potoka. V súčasnosti je prekopané prekopom železničnej trate. Za sedlom sa rozvodnica stáča na

severozápad a vedie úzkym chrbtom na najsevernejší bod povodia kótu 280 m n. m. na juhu záhradkárskej osady mesta Veľký Krtíš. Odtiaľto pokračuje na juhozápad cez kótu 225 m n. m. a kótu 237 m n. m. do miesta začiatku vyčleňovania.

Skôr ako sa budeme podrobne venovať komplexnému chronologickému spracovaniu dejín hnedouhoľného banníctva v chotári Veľkého Krtíša, veľmi stručne načrtáme

problematiku ťažby nerastných surovín v tejto lokalite. V druhej polovici 19. storočia je písomne doložená ťažba piesku. V roku 1903 začal s ťažbou sklárskeho piesku vo východnej časti územia statkár Sebastiáni z Veľkého Krúťaša.³ V pieskovni nazývanej Fehérova baňa, ktorá ležala cca 200 m juhozápadnejšie od Meššovej hnedouhoľnej bane⁴, sa ťažil sklársky piesok pre potreby Novohradských sklární. Bola otvorená v juhozápadnom svahu cca 1 km južne od kóty Dlhé Zeme na báze pieskov produktívnych vrstiev vrchného ottnangu (trefohory). Na začiatku 20. storočia boli piesky ťažené na výrobu skla. Piesok bolo možné využívať po prepieraní na výrobu menej kvalitného skla. V sklárstve sa využívala len frakcia 0,08 – 0,33 mm a strata prepieraním činila 12,65 – 17,40 %. Sebastiáni dal postaviť na prepieranie piesku „štrkovňu“ (zariadenie na prepieranie piesku) priamo v centre obce Malý Krútiš na ľavom brehu Krútišského potoka mimo skúmaného územia. Podľa kroniky obce Malý Krútiš bola z Fehérovej bane ku „štrkovni“ vybudovaná na prepravu vyťaženého piesku jednoduchá úzkokoľajová konská železnica. Presná trasa konskej železnice sa nezachovala, zrekonštruovali sme ju na základe terénneho výskumu. Vytriedený piesok sa ďalej dopravoval konskými povozmi na železničnú stanicu v Balašských Ďarmotách a odtiaľ vlakom do sklární Blýzkavica pri Vígláši a Balašša-huty pri Kalinke.

Pieskovňa bola zväčšená intenzívnou ťažbou v druhej polovici 20. storočia. Približné rozmery stenovej pieskovne sú: šírka cca 50 m, hĺbka cca 70 m a výška steny max. 8 m. Ťažený piesok sa využíval v stavebníctve. Ložisko evidované v kategórii stavebných pieskov je však silno zasutené a zaílené, preto bolo využívané ako podsypový materiál a len výnimočne sa piesky používali do malty. Ložisko evidované v kategórii stavebných pieskov je však silno zasutené a zaílené, preto bolo využívané ako podsypový materiál a len výnimočne sa piesky používali do malty. V súčasnosti je v štádiu zrelosti, čo dokumentujú jej zaoblené hrany. Pieskovňa nebola zrekonštruovaná a je v občasnej ťažbe miestnym obyvateľstvom. Zarovnaný mierne sklonený povrch pieskovne len pomaly porastá vegetáciou z okolia – lúčnymi trávami a agátom bielym (*Robinia pseudoacacia*). Obnažený piesčitý povrch je vystavený vodnej a veternej erózii. Na povrchu je silne

rozvinutá stružková erózia. Nadložie pieskov je tvorené hnedou oglejenou pôdou hrubou maximálne 60 cm.

V doline Medokýšneho potoka sa nachádza ešte jedna menšia pieskovňa – Piesok, cca 500 m severne od kóty Prosiská, vo východnej časti územia. Rozmery stenovo-jamovej pieskovne sú dĺžka cca 100 m, šírka 25 m a hĺbka jamovej časti max. 3,5 m. Pieskovňa je nerekonštruovaná, postupne ju pohlcuje agátový les.

V 19. storočí boli v okolí Fehérovej bane ťažené aj hliny, z ktorých Andrej K. Mešša páčil tehly využívané pri výstavbe v najbližšom okolí. Boli ťažené na báze vrchnootnangských ílov, ktoré tu vystupujú na povrch.

Banská činnosť zameriavajúca sa na ťažbu hnedého uhlia bola v minulosti tiež sústredená na hranici historických chotárov Veľkého a Malého Krúťaša v Medokýšnej doline.

Prvé pokusy o ťažbu hnedého uhlia v okolí Medokýšnej doliny už v 1. polovici 19. storočia nepriamo dokladajú chotárne názvy v chotári Veľkého Krúťaša na pravej strane Krútišského potoka. Katastrálna mapa V. Krúťaša z roku 1822 tu zobrazuje a pomenúva rozsiahlu výmoľovú dolinu ako *Bánsky potok* a prislúchajúcu chotárnú časť v tvare *Zdola Bánskeho potoka*.⁵ Môžeme predpokladať, že uhoľný sloj tu vystupoval na povrch na stenách výmoľa tak ako to bolo v iných lokalitách západnej časti Novohradu. Voľne vystupujúce uhlie mohlo byť „ťažené“ miestnym obyvateľstvom. Názov *Bánsky potok* sa postupne vytráca, už v katastrálnej mape z roku 1867⁶ je uvedený v tvare *Bánstják*, podobne ako je tomu aj v súčasnosti. Keďže prvé kutacie práce, prípadne i ťažba uhlia neboli úradmi evidované, mohla obdobná situácia nastať aj v Medokýšnej doline, kde uhoľné sloje vychádzali na povrch v strmých stenách hlbokých a rozsiahlych výmoľov jej východnej časti v lokalite Čerešniak a Prevrátený potok. Tento stav potvrdzujú aj prvé písomné správy o výskyte uhlia v tomto priestore.

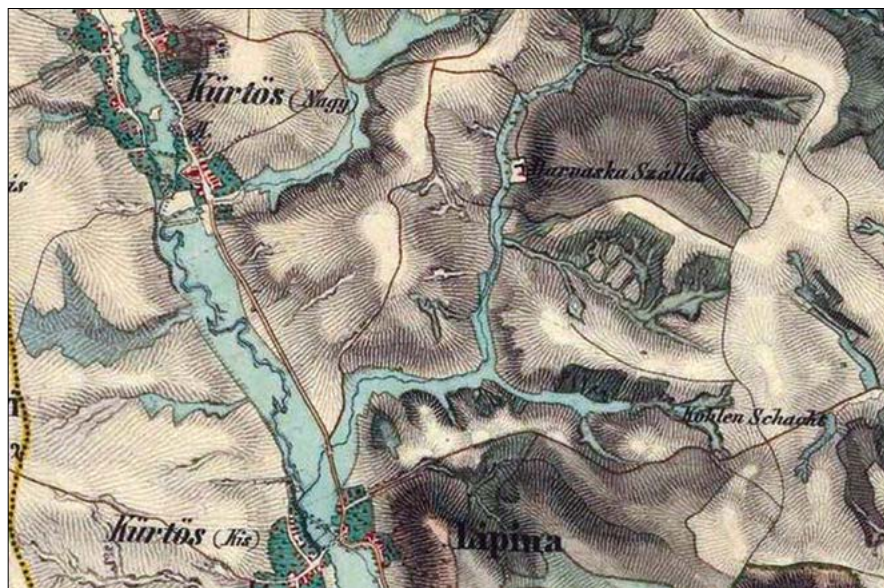
Prvýkrát sa o výskyte uhlia na hranici chotárov Veľkého a Malého Krúťaša (*Nagy és Kiskürtös*) dozvedáme z práce Eleka Fényesa z roku 1847.⁷ Ešte konkrétnejší a presnejší je Michal Praznovszky, ktorý na základe svojho výskumu v Novohradskom župnom archíve uvádza, že v roku 1847 bola *hranica Kiskürtös známa veľkým množstvom uhlia, ktoré bolo viditeľné vo vrstvách na polovici hranice,*



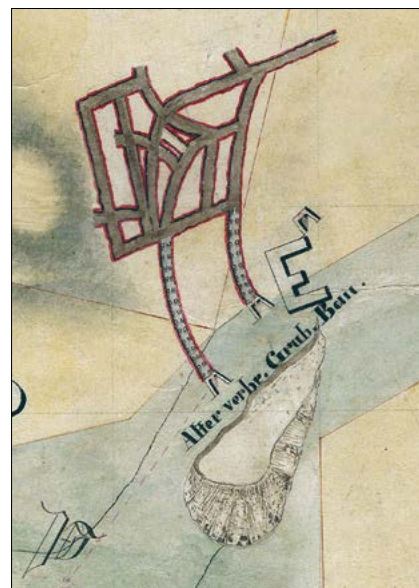
Geografický priestor Medokýšnej doliny s lokalitami Čerešniak (Čeresnyak) a Prevrátený potok (Prevraceni Potok) v katastrálnej mape Veľkého Krtíša z roku 1822. (ŠA BB, f. KSBB, Zbierka katastrálnych máp)

ale stále nebolo vyťažené.⁸ Údajne ležalo na pozemkoch rodu Kacskovics, čo dokladá aj katastrálna mapa z roku 1867.⁹ V tomto období tu mohla byť otvorená aj menšia štôľňa, na čo nepriamo poukazuje významný geológ Štefan Vitalis, ktorý v jednej zo svojich početných mladších správ tvrdí, že v roku 1848 tu „baníci odmietli

poslušnosť“.¹⁰ Otvorenie baní v 40. rokoch 19. storočia vo svojej práci spomína aj Štefan Gaál, ktorý ako svoje zdroje uvádza ústne podanie Andreja Meššu ml. a denníky jeho otca, a tiež staršie rukopisné práce Kamilla Kaufmanna (1894) a Jána Ulreicha (1901), ktoré však bližšie nešpecifikuje.¹¹ Existenciu bane v závere rozsiahleho výmoľa



Zobrazenie baní v Medokýšnej doline v závere výmoľovej doliny Prevráteného potoka, pomenované Kohlen schacht na mape druhého vojenského mapovania z roku 1854 (zdroj: <https://mapire.eu/en/>)



Staré opustené (Alter verbr. Grub. Baun) a sčasti zavalené bane v závere výmoľovej doliny Prevráteného potoka. Výrez z rukopisnej banskej mapy z roku 1863, ktorej autorom je A. K. Mešša (SBA BŠ, f. HKG, inv. č. 15183)

Prevráteného potoka v tomto období potvrdzuje aj mapa druhého vojenského mapovania z roku 1854, konkrétne mapový list Sectio 44, Colone XXXIII.¹² V mape je baňa jednoznačne lokalizovaná a uvádzaná zápisom v nemeckej nomenklatúre *Kohlen schacht*, čo môžeme preložiť ako uhoľná šachta. Zobrazenie bane poukazuje na prítomnosť starých banských prác minimálne už na konci prvej polovice 19. storočia.

Táto baňa je zobrazená aj na podrobnej rukopisnej banskej mape celej lokality, ktorú nakreslil Andrej Krasislav Mešša 30. novembra 1863.¹³ Ležala v závere doliny Prevráteného potoka a bola označená nemeckou nomenklatúrou ako Stará zavalená baňa (*Alter verbr. Grub. Baun*). To, že išlo o starú baňu, ktorá bola v prevádzke niekoľko rokov (možno aj desaťročí), dokumentuje jej rozsiahle, sčasti zavalené podzemie. Baňa bola prístupná dvomi štôľňami spevnenými výdrevou, ktoré boli vyrazené na pravom

svahu výmoľa Prevráteného potoka severným smerom pod chrbát kóty Mútnica (247 m n. m.), v dobových katastrálnych mapách uvádzaná v tvare *Mutnicze*. Prvá, západnejšia štôľňa, bola dlhá 37 m a druhá, východnejšia štôľňa, mala dĺžku 22 m. V podzemí sa obidve štôľne rozvetvovali na pomerne veľké a spletité banské podzemie, tvorené sieťou sledných chodieb a prekopov s celkovou dĺžkou takmer 300 m. Súčasťou tohto starého, opusteného a sčasti zavaleného banského komplexu bola aj samostatná štôľňa, ležiaca na východ od dvoch vstupných štôľní. Táto bola už celkom zavalená a v teréne bol zachovaný len jej portál. Pred banským komplexom sa nachádzala rozsiahla svahová halda, vyplňajúca dno výmoľa. Halda, dlhá 52 m, max. široká 23 m, v čele vysoká do 2,8 m, bola výrazne pretiahnutá v smere spádu dna výmoľa. Zhodný stav tejto starej, opustenej, bezmennej bane prináša aj ďalšia, mladšia banská mapa, ktorú nakreslil A. K. Mešša

v roku 1864.¹⁴ Nachádzala sa vo východnej časti neskoršieho banského poľa Eva.

Rozvoj baníctva v Medokýšnej doline v chotári Veľkého Krtíša je bezprostredne spojený s osobou Andreja Karola (Krasislava) Meššu, ktorý sa narodil 26. novembra 1825 vo Vyhniach, časť Banky a zomrel 9. apríla 1886 vo Veľkom Krtíši.¹⁵ V našej práci budeme uvádzať jeho meno v slovenskej forme Andrej Mešša, aj keď historické pramene často uvádzajú jeho meno v nemeckom znení Andrej Mescha alebo v maďarskom prepise András Messa.¹⁶ Jeho osobu v záveroch svojho výskumu výstižne charakterizovala Marta Kamasová: *Začiatky rozvoja veľkokrtíšskeho baníctva v druhej polovici 19. storočia sú spojené s menom Andreja Meššu, ktorý patril k prvým slovenským podnikateľom usilujúcim sa o spriemyslenie a ekonomický rozvoj zaostalých oblastí historického Hontu a Novohradu. V mladosti bol zaniieteným zberateľom slovenských piesní a básní, v zrelom veku publicistom a podporovateľom vydávania a rozširovania slovenskej tlače. Generačne prislúchal k štúrovskej inteligencii, svojimi činnosťami sa pričínil o rozvíjanie národných a kultúrnych hodnôt v národoobrodeneckom období...; ... Andrej Mešša patril k ľuďom, ktorým nechýbala rozvaha, ale ani odvaha. Hľadel do budúcnosti, v ktorej videl veľké možnosti využitia hnedého uhlia a jeho význam pre rozvoj priemyslu...; ... Treba zdôrazniť aj doposiaľ nepovšimnuté dielo Andreja Meššu, jeho priekopnícku činnosť v rozvíjajúcom sa odvetví banského priemyslu. Tu patril Andrej Mešša k prvým podnikateľom – Slovákom...¹⁷*

Rod Mešovcov pochádzal z Mošoviec, ale otec Andreja Meššu už pôsobil ako banský šafár vo Vyhniach, kde sa aj Andrej Mešša narodil. V rokoch 1844 a 1845 absolvoval banícku školu v Banskej Štiavnici. Tam sa s výborným prospechom vyučil za ťažiara. V rokoch 1845 až 1853 prešiel rôznymi baníckymi profesiami v Banskej Štiavnici, Novej Bani a Kremnici. Už ako vzdelaný a erudovaný banský odborník sa stal v roku 1853 banským úradníkom a správcom železorných baní a hutí v hontianskych Sokolovciach (*Szokolya*) na severe Maďarska v pohorí Börzsöny, v blízkosti Novohradu. Tu od roku 1855 podnikal aj vo vlastnej réžii.¹⁸ Môžeme predpokladať, že vzdelaný A. Mešša poznal výsledky geologických prieskumov v okolí Veľkého Krtíša a mal vedomosti o výskyte uhlia v Medokýšnej doline. Jeho vzťah k Veľkému Krtíšu narastá po tom, čo sa 16. februára 1857 oženil vo veľkokrtíšskom

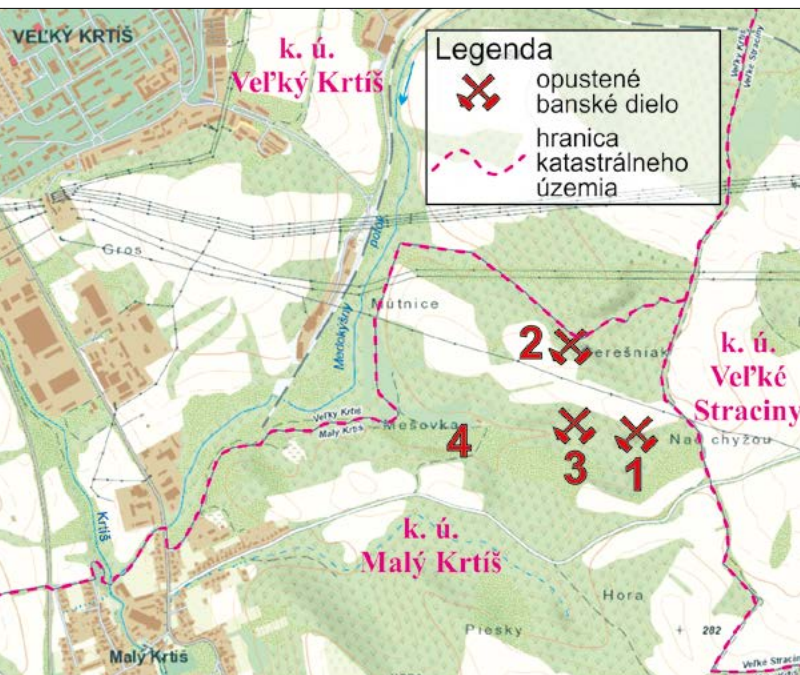
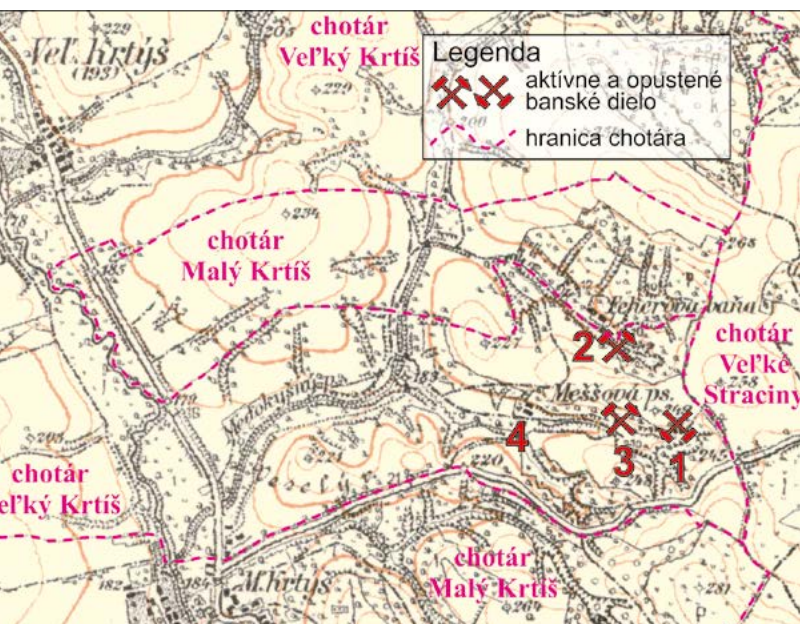
evanjelickom kostole s Ottíliou Júliou Szecsödy, príslušníčkou miestnej zemianskej rodiny.¹⁹ Koncom roka 1859 sa rodina presťahovala do Veľkého Krtíša. Prvé dve deti sa narodili ešte v Sokolovciach, dcéra Júlia Emília (1858 – 5. november 1879, Veľký Krtíš) a syn Andrej (1859 – 30. jún 1921, Veľký Krtíš). Vo Veľkom Krtíši sa im narodil syn Otto Viktor Emanuel (1. október 1860 – 30. ja-nuár 1890, Veľký Krtíš), dcéra Terézia Júlia Oľga (30. apríl 1863 – 29. december 1885, Veľký Krtíš), syn Július Gustáv Adolf (2. december 1864 – 11. apríla 1936, Veľký Krtíš) a posledným potomkom rodiny Mešovcov bola dcéra Malvína Vilma Matilda (3. september 1866 – okolo roku 1916, Maďarsko). Manželka Andreja Meššu skonala vo Veľkom Krtíši 17. marca 1884 ako 53-ročná a on zomrel vo veku nedožitých 61 rokov 9. apríla 1886. Príslušníci rodiny boli pochovaní na miestnom cintoríne v rodinnej hrobke. Krstným otcom detí Andreja a Júlie Mešovcov bol významný banský podnikateľ a majiteľ prosperujúcich strojární vo Vyhniach – banskoštiavnický mešťan Karol Kachelman.



Andrej Karol (Krasislav) Mešša (26. novembra 1825 Vyhne, časť Banky – 19. apríla 1886 Veľký Krtíš) priekopník baníctva vo Veľkom Krtíši. (archív I. Herčka)



Ottília Júlia Szecsödy z Veľkého Krtíša, od 16. februára 1857 manželka Andreja Karola (Krasislava) Meššu. (archív I. Herčka)



Vo Veľkom Krtíši kúpil Andrej Mešša pozemky, kde postavil nový dom – *Meššovu kúriu*, dom č. 9 v susedstve kaštieľa Sebastiánovcov. Za domom sa nachádzala rozsiahla ovocná záhrada, keďže okrem banského podnikania sa zaoberal aj pestovaním ovocia a včelárstvom. V chotári V. Krtíša zakúpil aj poľnohospodársku pôdu. Andrej Mešša uverejňoval v slovenských periodikách zameraných na poľnohospodárstvo a ovocinárstvo rôzne články, v nich publikoval výnimočné udalosti z Veľkého Krtíša a jeho okolia. Taktiež sa venoval umeleckej tvorbe (písal básne), zbieral piesne a inú tvorbu zo slovenského i banského prostredia. Patril k mladej, vzdelanej slovenskej generácii druhej polovice 19. storočia.

Banskú oblasť v Medokýšnej doline, ktorú poznal z odborných prác, A. Mešša osobne preskúmal už v roku 1857. Tu môžeme predpokladať, že okrem terénu skúmal aj staré uhoľné štôlne. Prieskumom zistil, že nad využiteľným uhoľným slojom sa nachádzala uhoľná bridlica hrubá cca 1 stopu (31 cm). Nadložie tvoril jemný sypký piesok, ktorého vrstva na niekoľkých miestach dosahovala hrúbku 15 až 20 siah (t. j. 27 – 37 m). Na základe obhliadky odhadoval, že uhoľná vrstva by mohla mať hrúbku až 30 siah (72 m), pretože v hlbších častiach predpokladal prítomnosť ďalšieho uhoľného sloja. Potenciál videl aj vo využití hliny v nadloží, ktorá by mohla byť vhodná na

Hore: Poloha veľkokrtíšskych baní počas prevádzky v hraniciach pôvodných chotárov do prvej polovice tridsiatych rokov 20. storočia. Legenda: 1. Staré uhoľné bane, ktoré boli v prevádzke do šesťdesiatych rokov 19. storočia v závere doliny Prevráteného potoka, 2. Baňa Barbora, ležiaca v banskom poli Barbora, v chotárnej časti Čerešniak, 3. Baňa Eva, ležiaca v banskom poli Eva, v chotárnej časti Prevrátený potok a 4. Banícke obytné domy, patriace k Meššovej bani Eva, nazývanej Meššova pustatina. Pieskovňa v chotári Malého Krtíša, v ktorej sa ťažili sklárske piesky, je označená ako Fehérova baňa. (zostavil P. Hronček; dig. KW)

Dole: Poloha veľkokrtíšskych baní vzhľadom k hraniciam súčasných katastrálnych území. Všetky bývalé veľkokrtíšske hnedouhoľné bane ležia v súčasnosti v katastrálnom území Malého Krtíša. (zostavil P. Hronček; podkladová mapa ZB GIS; dig. KW)

výrobu žiaruvzdorných tehál. Piesok z nadložných vrstiev sa už používal na výrobu skla v sklárni Čabrad' v Honte a v novohradskej sklárni Balassa-Huta.²⁰

Pravdepodobný začiatok banskej činnosti (terénnych prieskumov a kutania) A. Meššu vo Veľkom Krtíši v roku 1857 podporujú archívne dokumenty v Slovenskom banskom archíve v Banskej Štiavnici.²¹ Úradne svoje kutby zaevidoval v roku 1858, kedy ako zástupca majiteľov pôdy komposesorátu z Veľkého Krtíša zaregistroval kutacie povolenie v lokalite Čerešniak, v neskoršom banskom poli Barbora. O rok neskôr si ako súkromná osoba zaregistroval kutby v lokalite Prevrátený potok v neskoršom banskom poli Eva.²²

8.2 Baňa v lokalite Čerešniak – banské pole a baňa Barbora

Ako sme uviedli vyššie, prvé úradne doložené kutacie práce v tejto lokalite začali v roku 1858, ich majiteľom bol komposesorát vo Veľkom Krtíši, ktorý zastupoval A. Mešša. O rok neskôr, 1. novembra 1859, bola otvorená prvá ťažobná štôľňa *Salvator Mundi* na ľavej južnej strane výmoľa, na prenajatých pozemkoch za sumu 600 forintov.²³ Počiatok otvorenia bane v Čerešniaku v roku 1859 dokladajú aj ďalšie písomné materiály.²⁴ V rukopise monografie Novohradskej župy z roku 1874/75 sa okrem presného dátumu otvorenia bane nachádza aj jej popis.²⁵ Štôľňa bola razená východným smerom a zároveň plnila aj funkciu dedičnej štôľne. Ložisko malo plochu 42 uhorských holdov, uhoľný sloj bol blízko povrchu a dosahoval mocnosť 2 až 3 m. Zásoby uhlia v tejto bani sa odhadovali na 10 miliónov metrických centov. Vyťažené uhlie bolo možné použiť na kúrenie v domácnostiach, ale i v kováčskych dielňach. Menej bolo vhodné do parných strojov. Cena uhlia bola v tomto období 30 zlatých šajnov²⁶ za 1 q pri jeho zakúpení na mieste. Furmanka do Balážskych Darmôt stála 10 až 14 zlatých šajnov.

K tomu, aby ložisko mohlo byť zaregistrované ako banské pole s názvom Barbora,²⁷ muselo byť v teréne vymierané a mať zhotovenú banskú mapu. Mapovacie práce vykonal 25. apríla 1860 Jozef Szabó a následne rukopisnú mapu aj 26. apríla nakreslil. Táto najstaršia banská mapa z okolia Veľkého Krtíša je pomenovaná nemeckou nomenklatúrou a nesie názov *Barbara stollen Gubenfeld zu Nagy*

Kürtös 1860 (Auf Mineralkohlen), čo môžeme preložiť ako štôľňa Barbora z kutacieho poľa vo Veľkom Krtíši z roku 1860 (na minerálne uhlie).²⁸ Banské pole bolo vymierané v závere Medokýšnej doliny vo výmoľoch nazývaných Čerešniak (*Czeresznyák*). Mapa bola nakreslená na žiadosť A. Meššu, predstaviteľa komposesorátu Veľký Krtíš (*Compossessoren in Nagy Kürtös*). Počiatočný bod vymierania banského poľa bol v mieste portálu štôľne *Salvator Mundi*, ktorá nie je pomenovaná, len označená kartografickou značkou, schematicky vyjadrujúcou jej drevený portál. Bod bol označený veľkým písmenom C a nazvaný ako počiatočný bod (*Ausschlagspunct*) vymeriavania. Vymierané banské pole obdĺžnikového pôdorysu je severojužným smerom cez portál štôľne (počiatočný bod C) rozdelené na dve časti s rovnakými plochami 25 088 štvorcových siah. Pre správne čítanie mapy je dôležitá jej orientácia, pričom sever smeruje k dolnému okraju mapy.

Na základe doručených podkladov Banský kapitanát v Banskej Bystrici zaregistroval banské pole Barbora (baňu Barbora, nem. *Barbara* resp. *Barbara stollen*, maď. *Borbála tárna*) 28. decembra 1860 pod číslom 1346. Banské pole zaberalo plochu štyri banské miery s rozlohou 180 465 m².²⁹ V roku 1860 už v bani (*Braunkohlenbergbau*) pracovali 16 pracovníci, ktorí produkovali uhlie na predaj.³⁰ V rokoch 1860 bolo vyťažených do 3000 t uhlia.³¹ V roku 1861 sa v historických prameňoch objavuje v banskom poli Barbora (*Barbarafeld*) aj druhá baňa (štôľňa) pod názvom štôľňa Gedeon (*Gedeonstollen Steinkohlenbergbau*).³² Tá bola spolu so štôľňou *Salvator Mundi* súčasťou jednej bane, v prameňoch často označovanej ako Barbora či Čerešniak.

Podrobné informácie o banskom poli a o samotnej bani prináša rukopisná kolorovaná banská mapa, ktorú nakreslil A. Mešša 30. novembra 1863, pod názvom Hlavná mapa krtíšskych kameňouhoľných baní (*Haupt karte vom Kürtöser Steinkohlenbergbau*).³³ Mapa má veľkosť 153 x 99 cm a je nakreslená v mierke, udávanej vo viedenských siahach. Samotné banské pole, rozprestierajúce sa v chotárnej časti Čerešniak (*Čerešňjak*), je pomenované nemeckou nomenklatúrou *Barbara Grubenfeld*. Veľká časť je vymedzená v chotári Veľkého Krtíša (*Nagy Kürtöser Terrain*), malá časť na východe zasahovala do chotára Veľkých Stracín (*Nagy Strazyner Terrain*) a najmenšia časť



Rukopisná banká mapa z roku 1860, zobrazujúca novovymierané banké pole Barbora (Barbara stollen Gubenfeld zu Nagy Kürtös). Uprostred mapy je zakreslený vstupný portál do štôlne Salvator Mundi, ktorá sa stala úvodným bankým dielom budúcej bane Barbora. (SBA BŠ, f. HKG, inv. č. 15183)

bankého poľa Barbora na severe zasahovala do chotára Malého Krtúša (Kis Kürtüser Terrain). Hlavným (úvodným) dielom bane bola štôlna, ktorá plnila aj funkciu dedičnej štôlne, nazývaná Spasiteľ sveta – Salvator Mundi³⁴ (Salvator Mundi Erbstollen). Smerovala cca 250 m juhovýchodným smerom pod ľavý svah rozsiahleho výmoľa, pod chrbát Mútnice (247 m. n. m.). Pričom prvých cca 65 m malo

kvalitnú výdrevu z guľatiny a aj portál štôlne bol z drevenej výstuže. Druhý vstup do bane zabezpečovala štôlna Gedeon,³⁵ vyrazená vyššie na svahu cca 85 m východnejšie od portálu štôlne Salvator Mundi, smerovala 25 m juhovýchodným smerom a končila nad chodbou štôlne Salvator Mundi cca 96 m od jej ústia. Na tomto mieste boli obidve chodby prepojené bankým komínom, ktorý bol

podobne ako chodba štólne Gedeon spevnený guľatinou. Tento základný systém prepojenia chodieb zabezpečoval vetranie podzemia – správne prúdenie banských vetrov. Rovnobežne s hlavnou banskou chodbou štólne Salvator Mundi bolo vyrazených päť sledných chodieb, pomenovaných podľa priateľov a blízkych ľudí A. Mešša. Najsevernejšia chodba Landerer³⁶ (*Landerer Strecke*) bola dlhá 37 m, južnejšie ležala chodba Eva³⁷ (*Eva Strecke*), dlhá 98 m. Južne od hlavnej chodby existovala najdlhšia chodba Zrínyi (*Zrinyi Strecke*), dlhá 140 m, chodba Ján (*Johanni Strecke*), dlhá 68 m a najjužnejšia chodba Sečiansky (*Széchényi Strecke*), dlhá 79 m. Kolmo na tieto chodby boli vyrazené prekopy, označené rímskymi číslicami od I. až po IX. Najdlhší bol prekop č. VI. (96 m) a najkratší prekop č. I. s dĺžkou do 10 m. Vzdialenosť jednotlivých prekopov bola rovnaká - od 19 do 20 m, ich celková dĺžka bola asi 500 m. V bani bolo vyhlbených niekoľko kratších bočných chodieb, odbočujúcich z prekopov a sledných chodieb. Úhrnná dĺžka chodieb v bani Barbora predstavovala cca 1250 m. Šachovnicovým spôsobom rozfárané ložisko bolo pripravené na ťažbu. Uhoľný sloj sa kopal ručne zo steny jednotlivých chodieb a po vyťažení uhlia sa výdrevá odstraňovala – rabovala, čím nadložie klesalo do vyťažených priestorov. Môžeme predpokladať, že A. Mešša vykonal v ložisku aj základný geologický prieskum severne od bane, na severnej hranici banského poľa, pretože tu mapa zobrazuje dve drevom spevnené šachty.

Z hľadiska geológie boli uhoľné sloje v banskom poli Barbora mierne zvlnené a na mnohých miestach dosahovali hrúbku 2 až 3 metre. Ložisko budovalo kvalitné hnedé uhlie, pokryté tekutými

pieskami, ktoré komplikovali ťažbu. V roku 1863 pracovalo v bani 12 baníkov, 18 príležitostných pracovníkov a jeden banský dozorca. Baňa Barbora bola vedená pod správou Veľkokrtíšskeho komposesorátu (*Nagykiürtöser Compossessorates*), od roku 1865 v nej pôsobil ako oficiálny správca A. Mešša a od roku 1867 bol vedený ako riaditeľ bane (*Bergwerksbezirk direktor*).³⁸

Ďalším obrazovým dokumentom je banská mapa z roku 1864, podľa ktorej môžeme sledovať vývoj podzemia bane a plány pokračovania ťažby uhlia v nasledujúcich rokoch. Kolorovanú rukopisnú mapu nakreslil A. Mešša pod názvom Krtíšska kameňouhoľná baňa, Mapa štólne Gedeon (*Kürtöser Steinkohlenbergbau. Karte von Gedeonstollen*).³⁹ Po obsahovej a grafickej stránke sa mapa bane Barbora zhoduje so staršou, vyššie opísanou banskou mapou z roku 1863. Mapa má mierku vo viedenských siahach a už má správne uvedenú aj orientáciu na sever. Jej výpovednú hodnotu zvyšujú dokreslené bokorysy bane na hornom a ľavom okraji mapy. Doplnené sú v nej



Detailné zobrazenie bane Barbora, ktorú okrem rozsiahleho banského podzemia tvorili dve štólne. Úvodná štôľňa, ktorá plnila aj funkciu dedičnej štólne Salvator Mundi (*Salvator Mundi Erbstollen*) a štôľňa Gedeon (*Gedeon stollen*). Výrez z rukopisnej banskej mapy, ktorú nakreslil Andrej Mešša 30. novembra 1863. (SBA BŠ, f. HKG, inv. č. 15183)